

علم أصول الفقه

٧٨

٩٠-٢-١٠ تعريف علم اصول فقه

دراسات الأستاذ:
مهدي الهادي الطهراني

أ. ثبات و تغییر در دین

ب. اشتراک عالم و جاهل در احکام

ج. جمع بین حکم ظاهری و واقعی

د. اجزاء

هـ. شرطیت قدرت در تکلیف

مبادی مشترک
تصدیقی

أ. ثبات و تغییر در دین

- از زمان ظهور دین، مسأله‌ی ثبات و تغییر به شکلی از اشکال مطرح بوده و به خصوص در دوران متأخر به صورتی جدی‌تر، مورد توجه قرار گرفته است. تلقی ما در زمینه‌ی عناصر دینی، در توقعات ما نسبت به آن عناصر و نحوه‌ی جست‌وجوی ما در کشف آنها، می‌تواند تأثیر بگذارد.

أ. ثبات و تغییر در دین

- دین مجموعه‌ای از اعتقادات، شریعت و اخلاق است و اکثر فقها دین را در حوزه‌ی شریعت، در احکام و قوانین منحصر کرده‌اند. حال اگر احکام شرعی را در احکام ثابت یا احکام جهان شمول که در همه‌ی شرایط و موقعیت‌ها به نحو یکسان تطبیق می‌شوند، منحصر بدانیم، طبعاً در مقام بحث اصولی که در صدد یافتن حجت برای استنباط هستیم، به حجتی توجه خواهیم کرد که ما را در کشف احکام یاری کند و هنگام کشف بر این باوریم که احکام در تمام شرایط و به تعبیر امام خمینی در هر زمان و مکانی به نحو یکسان تطبیق می‌شوند.

أ. ثبات و تغییر در دین

- اما اگر این دیدگاه را نپذیریم و در آن تجدید نظر کنیم و معتقد باشیم شریعت و رای احکام شرعی، از امور دیگری هم برخوردار است و افزون بر عناصر ثابت یا جهان شمول، عناصر متغیر یا موقعیتی که مخصوص حالات و شرایط خاص است، نیز وجود دارد، در مقام استنباط اضافه بر جست-وجو از احکام شرعی، از عناصر دیگر شریعت که حکم محسوب نمی‌شوند ولی نوعی اعتبار شرعی به حساب می‌آیند، نیز جست-وجو می‌کنیم.

أ. ثبات و تغییر در دین

- همچنین در پی هر حکم استنباط شده در شریعت، یا استنباط هر مطلبی غیر از حکم در حوزه‌ی شریعت، در جست‌وجوی جواب این پرسش نیز خواهیم بود که آیا حکم یا عنصر استنباط شده، ثابت و جهان شمول است یا متغیر و موقعیتی؟ آیا برای همه شرایط می‌باشد یا فقط در شرایط خاصی مطرح می‌گردد؟

أ. ثبات و تغییر در دین

- واضح است چنین بحث-هایی - مثل این که آیا در دین اضافه بر عناصر ثابت، عناصر متغیر هم وجود دارد یا نه؟ یا آیا در شریعت عناصر دیگری غیر از حکم موجود است یا نه؟ - از سنخ بحث‌های کلامی-اند نه اصولی؛ ولی می‌توانند در کل مسایل اصول تأثیر بگذارند. آنها مبانی کلامی علم اصول شمرده می‌شوند.

دین نفس الامری

- عقل با توجه به این مقدمه نتیجه می‌گیرد که وقتی اراده‌ی خداوند به خلق انسان تعلق گرفت، علم او اقتضا می‌کرد که بداند چه چیزی را می‌خواهد خلق کند و برای چه خلق می‌کند. او از روی جهل و غفلت به خلق انسان نپرداخته است، بلکه نسبت به خلق او علم و آگاهی داشته است. بنابراین اولاً می‌دانست به خلق چه چیزی می‌پردازد و مبدء وجودیش چیست و ثانیاً می‌دانست برای چه خلق می‌کند و منتهای وجود او کجا است.

دین نفس الامری

- از سوی دیگر خدا می دانست که این موجود برای رسیدن به آن منتهی به چه لوازمی نیازمند است، چه چیزهایی می خواهد، چه شرایطی دارد و چه کارهایی را باید انجام دهد تا از آنچه خلق می شود، یعنی مبدء، به آنچه برای آن خلق می شود، یعنی منتهی، برسد.

دین نفس الامری

- آنچه را در علم الهی و در لوح محفوظ حتی قبل از خلقت انسان وجود داشته و بیانگر مسیری است که انسان از آن مسیر به مقصد و منتهای مطلوب دست می‌یابد، دین نفس الامری می‌نامیم.

دین نفس الامری

- به بیان دیگر دین در نفس الامر و در لوح واقع عبارت از آن مسیری است که از طریق آن انسان به آن مطلوبی می‌رسد که خداوند این موجود را برای آن خلق کرده است. بنابراین خداوند قبل از خلقت انسان به مبدء، منتهی و مسیری که از آن به دین تعبیر می‌کنیم، علم داشته و این دین حقیقتی است که در مرتبه‌ی قبل از خلقت انسان واقعیت یافته و نفس الامری بوده است.

دین نفس الامری

- وقتی انسان خلق شد، بخشی از آنچه برای کمال نیاز داشته در خود او به ودیعه گذاشته شد. او نیاز به عقل داشت تا درک کند و بفهمد، خداوند به او عقل اعطا کرد. برای رسیدن به منتهای ارادی نیازمند اراده بود، خداوند به او اراده داد. به یک کشش درونی به سمت کمالات نیاز داشت، خداوند به او فطرت بخشید. فطرت، گرایشی است در جان آدمی که خداوند آن را به سمت کمالات انسانی قرار داده است.

دین نفس الامری

- از منظر انسان‌شناسی اسلامی، غیر از عقل که مُدرک است و گرایش خاصی ندارد، فطرت نیز در انسان نهاده شده است. عقل صرفاً درک می‌کند و اگر انسان درست عمل نماید و گرفتار خطا نشود، به درک آنچه در حوزه‌ی توانایی‌های عقل است، دست می‌یابد. اما عقل گرایش خاصی ندارد.

دین نفس الامری

- فطرت گرایشی است در درون انسان به سوی کمالات و در همان راستایی که انسان برای آن خلق شده است. فطرت نوعی عامل محرک و موتور حرکت به سوی آن کمالات است. خداوند آن را در انسان قرار داده تا به کمک آن مسیر را بیابد، به سوی آن کشش داشته باشد و با اراده‌ی خود آن را انتخاب کند. فطرت همانند خصلت‌های دیگر انسان هیچ گاه در حدی نیست که اراده‌ی انسان را از بین ببرد. انسان خود، راه را انتخاب می‌کند و فطرت قطب‌نمایی است که همواره جهت کمال را به انسان معرفی می‌کند.

دین نفس الامری

- بنابراین عقل و فطرت یعنی ابزار ادراکی و کشش درونی، اموری هستند که در انسان تعبیه شده‌اند و بشر می‌تواند با آنها به بخشی از آنچه برای رسیدن به کمال نیاز دارد، دست یابد. در روایات ما از عقل به حجت باطنی یاد شده است.

- در کنار آنچه در انسان نهاده شده، خداوند انبیا و پیامبران را نیز فرستاده و اضافه بر حجت باطنی، حجت ظاهری را نیز برای بشر قرار داده است. خداوند به انبیا از طریق خاصی که برای نوع انسانها میسر نیست - وحی - علم داده است تا آن را به بشر عرضه کنند و مطالبی را که بشر برای رسیدن به هدف نیاز دارد، بیان نمایند.

- انبیا خود، انسانند، از خصلت‌ها و ویژگی‌های عمومی انسانی برخوردارند اما از طریق خاصی، به چیزی علم پیدا می‌کنند که برای انسان‌های عادی میسر نیست. آنها برای هدایت بشر، برگزیده می‌شوند. آنچه انبیا به ارمغان می‌آورند، دین مرسل است.

- قهراً اگر در آن عناصری که بشر برای رسیدن به هدف نیاز دارد، یعنی در دین نفس الامری، اموری است که اصلاً عقل بشر و ابزار ادراکی او نمی‌تواند به آنها دست پیدا کند، حتماً باید از طریق انبیا بیان گردد؛ اما دین مرسل فقط منحصر در آنها نیست.

- یعنی اینطور نیست که دین مرسل شامل عناصری باشد که عقل نمی‌تواند درک کند. چه بسا عناصری در دین مرسل وجود دارد که برای عقل نیز قابل درک است و خداوند برای تسهیل راه عقل، آنها را نیز توسط انبیا بیان نموده است.

- زیرا گاهی عقل برای دست-یابی به یک مطلب نیازمند یک زمان طولانی است. قرن‌ها باید بگذرد تا انسان به چنین مطلبی دست یابد. بدون گذر از این دوران طولانی و بدون رسیدن به یک رشد کافی، رسیدن به آن برای انسان میسر نبوده است.

- از سوی دیگر ممکن است زمینه‌ی خطای عقل در یک مورد زیاد باشد و موجب تشتت آرا و در نتیجه موجب گرفتاری انسان در حیرت گردد. برای این که انسان سریع‌تر به نتیجه برسد یا در رأی خود دچار سرگردانی و حیرت نگردد، خداوند مطالب قابل فهم برای عقل را نیز توسط انبیا مطرح می‌نماید. پس در دین مرسل وجود عناصر غیر قابل درک برای عقل ضروری است، اما چه بسا در آن عناصری وجود دارد که برای عقل قابل درک است.

- این عناصر موجود در دین مرسل که برای عقل نیز قابل درکند، به چند گونه قابل تصورند:
- ممکن است در زمان خود نزول وحی قابل درک نبودند، اما بعدها قابل درک باشند.

- ممکن است در زمان نزول وحی قابل درک بودند، اما از مسایل مورد اختلاف شمرده می‌شدند که برای عقل احتمال خطای زیاد در آنها وجود داشته است.

- و ممکن است هیچ یک از این دو نباشد. یعنی نه در زمان نزول وحی غیر قابل درک بوده و نه از مسایل اختلافی به حساب می‌آمده است، بلکه حتی به یک معنایی مورد توافق هم بوده است؛ اما با این حال توسط انبیا مطرح گشته است.

- دلیل طرح این گروه از عناصر دینی بیدار کردن فطرت انسان است. مثلاً توحید در دین مطرح می‌گردد؛ اما همان گونه که قرآن نیز اشاره می‌کند، اگر انسان به ذات خویش مراجعه کند، در برابر این سئوال که خالق این عالم کیست؟، موجود قادر مطلقى را که الله مى‌نامیم، خالق این عالم می‌داند. یعنی عقل سالم بشری، عالم را مخلوق یک قادر مطلق می‌شمارد و به آن اذعان دارد. جواب این سئوال در واقع برخاسته از فطرت او است که کششی به سمت آن موجود مطلق دارد.

دین مُرسَل

- دین مرسل یعنی دینی که توسط انبیا برای مردم فرستاده می‌شود، حاوی بخشی از دین نفس الامری است. علت این مطلب از دو جهت قابل بررسی است:
- ا. بخشی از دین نفس الامری اصلاً نیازی به وحی ندارد و عقل خود می‌تواند به درک آن نایل گردد. بنابراین لازم نبوده است که خداوند آنها را توسط انبیا مطرح نماید.

دین مُرسَل

- ب. همه‌ی ادیان ضرورتاً کامل نبودند. ادیان در طول تاریخ بشری یک مسیر خاصی را طی کرده‌اند. نوع بشر به لحاظ عموم نه به لحاظ افراد بشر، نوعی مراحل کمالی را پشت سرگذارده است. یعنی همان گونه که یک شخص در زندگی خویش، به نوعی، از مراحل کمال گذر می‌کند، عموم بشر نیز در طول تاریخ خویش، یک سیر تکاملی داشته است.

- در تمامی دوره‌های تاریخی، استعدادهای عمومی و ادراکی مردم یکسان نبوده است. عقلانیت عمومی، رشدی تدریجی داشته است و بشر در هر دوره‌ای نسبت به دوره‌های قبل، بر اثر تلاش انبیا و فعالیت دانشمندان و صلحای گذشته‌ی خویش، به یک سری قابلیت‌ها دست می‌یافته که این خود زمینه‌ی ظهور نبی بعدی را فراهم می‌کرده است. چه بسا نبی بعدی مفاهیمی را که نبی قبل نتوانسته بیان کند و امکان و زمینه‌ی بیان آنها را نداشته است، ابلاغ می‌نماید.

دین مُرسَل

- در هر دین مرسل، پیامبری که دین را دریافت می‌کند و به او وحی می‌شود، مصون از خطا است. در ادراک خود خطا نمی‌کند. در بحث نبوت می‌پذیریم که هم خود نبی، معصوم است و هم وحی، یعنی آن طریق خاص، طریقی مصون از خطا است.

دین مُرْسَل

- به عبارت دیگر و در یک بیان تمثیل گونه، در مورد هر پیامبر و پیامی که دریافت می‌کند (یعنی وحی)، فرستنده‌ای وجود دارد، یعنی خدا، و گیرنده‌ای هست، یعنی پیامبر. نه تنها این گیرنده سالم است و درست دریافت می‌کند و به اصطلاح معصوم است، آن پیامی هم که ارسال می‌شود، قابل دسترسی توسط دیگران نیست. این گونه نیست که کسی در میانه‌ی راه بتواند در آن دخالتی کند و خللی در آن ایجاد نماید.

- بنابراین آن مطلبی که بر اساس آن آیات شیطانی نوشته شده، صرفاً افسانه‌ای بیش نیست. در آن افسانه ادعا شده که وقتی وحی بر پیامبر نازل می‌شد، شیطان در وحی تصرف می‌کرد و پیامبر وحی تصرف شده و تغییر یافته را دریافت می‌نمود. درست همانند یک پیام رادیویی که در حد فاصل فرستنده تا گیرنده، چیزی به آن اضافه یا از آن کم شده باشد. گیرنده در این فرض مشکلی ندارد، این پیام است که در مسیر دچار تغییر و تحول شده است.

دین مُرْسَل

- افسانه‌ی غرائبق نیز که توسط اهل سنت نقل شده، بر همین اساس مبتنی است. حال آن که در جای خودش بیان کرده‌ایم که وحی خودش، طریقی مصون است. به عبارت دیگر در انتقال دین نفس الامری به یک پیامبر، در فرستنده یعنی خدا، در وسیله‌ای که انتقال با آن صورت می‌گیرد یعنی وحی و در گیرنده یعنی پیامبر هیچ نوع خطایی رخ نمی‌دهد. در این سوی مصونیت از خطا وجود دارد.

دین مکشوف

- مردمی که پیام برای آنها ابلاغ می‌شود، مصون از خطا نیستند. در مورد مردم خطای در فهم ممکن است. آنچه را که مردم از دین می‌فهمند، چه درست و چه خطا، دین مکشوف می‌نامیم.

دین مکشوف

- دین مکشوف یعنی آن مقدار و بخشی از دین که برای مردم کشف می شود و آنها آن را می فهمند و ادراک می کنند.

دین مکشوف

- در دین مکشوف نظر به آحاد مردم است. یعنی هر کس از دین چیزی می‌فهمد، اطلاعاتی در مورد دین دارد و واضح است مقصود ما از دین در اینجا غیر از تعبیری است که در مورد دین اسلام (به عنوان یک دین مرسل) و یا در مورد دین نفس الامری (یعنی آن واقع و نفس الامر دین) بکار می‌بریم.
- مراد ما در اینجا آن مقداری از دین است که برای شخص معلوم گشته و چه بسا شخص در فهم آن دچار خطا شده است.

دین نهادی

- بخشی از دین به یک باور عمومی و پدیده‌ی اجتماعی بدل می‌شود و در هنجارها و نهادهای جامعه ظهور و بروز پیدا می‌کند. دینی که به صورت یک باور عمومی در می‌آید و نهادینه می‌شود، دین نهادی می‌نامیم.

دین نهادی

- دین نهادی ممکن است با دین مرسل مطابق باشد و ممکن است بر اثر خلط عناصر فرهنگی، قومی یا ملی در آن، با دین مرسل مطابق نباشد. برخی از باورهای عمومی که جزو دین می‌شماریم، از این سنخند. آنها ریشه در فرهنگ ملی یا قومی مردم داشته و اصلاً جزو دین مرسل نبوده‌اند، اما به مرور، بخشی از دین، یعنی باور عمومی مردم را تشکیل داده‌اند.

دین نهادی

- به طور مثال گمان می‌شود از نظر شرعی خواستگاری یک زن از یک مرد اشکال دارد. حال آن‌که هیچ‌یک از فقها در طول تاریخ، خواستگاری زن از مرد را گناه نشمرده است. در زمان پیغمبر صلی الله علیه و آله نیز زنانی بوده‌اند که در جمع عمومی و مقابل پیامبر صلی الله علیه و آله که بر منبر نشسته بود، تقاضای همسر می‌کردند و حضرت صلی الله علیه و آله آنها را منع نمی‌نمود، بلکه تقاضای آنها را برای حاضران در مجلس مطرح و چه بسا همسرانی از بین جمع انتخاب می‌نمود. در کشور ما اگر خانمی نه در جمع عمومی بلکه در خانواده‌ی خودش تقاضای همسر کند، همه او را مذمت می‌نمایند و گناهکار می‌شناسند. در حالی چنین چیزی ربطی به اسلام ندارد. یک باور قومی و ایرانی است که جزو دین شمرده شده است.

دین نهادی

- گاهی باورهای عمومی آنچنان با دین در می آمیزند که حتی برخی به توجیه آنها و دفاع از آنها می پردازند و گمان می کنند اگر از آنها دفاع نکنند، به دین ضربه می خورد.

دین نهادی

- در قبل (یعنی در مبادی تصویری) بحثی از دین نهادی و دین مکشوف نداشتیم. علت ذکر این دو اصطلاح از دین در اینجا، روشن تر شدن مفهوم دین مرسل است. زلال دین و آنچه توسط وحی برای مردم بیان می شود، همین دین مرسل است. حال چه مقدار از آن برای مردم قابل فهم است یا چه مقدار نهادینه می شود، بحث دیگری است و به دین مرسل کاری ندارد.

دین نهادی

- یکی از این موارد در روایتی از وسائل الشیعه ذکر شده است: زنی نزد پیامبر صلی الله علیه و آله آمد و از او خواست که او را به عقد کسی در آورد. حضرت صلی الله علیه و آله رو به حاضران فرمود: چه کسی مایل به ازدواج است؟ مردی برخاست و تمایل خود را به ازدواج ابراز کرد. حضرت از او پرسید: چه چیزی به زن می دهی. او در جواب گفت: هیچ چیز ندارم. حضرت در پی این جواب فرمود: لا. یعنی تزویج صورت نمی گیرد. زن دوباره تقاضای خود را تکرار کرد و حضرت نیز دوباره تقاضای او را مطرح نمود. باز کسی جز همان مرد برنخواست و این عمل سه بار تکرار شد. در دفعه سوم حضرت رسول صلی الله علیه و آله از مرد پرسید: آیا چیزی از قرآن می دانی. او گفت: بله، پس حضرت فرمود: تو را در قبال یاد دادن قرآن به آن زن به عقد ازدواج می اورم. (الحر العاملی، وسائل الشیعه، کتاب النکاح، ابواب المهور، باب ۲، ح ۱).

اصطلاحات دین

- هر چند این نام‌ها نا آشنا می‌نماید، ولی توجه به حقیقت دین و آنچه در صحنه‌ی تاریخ اتفاق افتاده، به سادگی وجود چنین مراتبی را آشکار می‌سازد:

اصطلاحات دین

- خداوند که آدمی را خلق کرد، و از آغاز و انجامش آگاه بود، برای سعادت و فلاح این موجود راهی روشن داشت (دین نفس الامری) که در هر زمان بخشی از آن نسخه‌ی الهی را برای آدمیان به وسیله‌ی رسولان فرو فرستاد (دین مرسل) و مردم به کمک آنچه پیامبران بیان می‌کردند (نقل) یا به کمک خرد و اندیشه خود (عقل) به عناصری از آن نسخه‌ی الهی پی می‌بردند (دین مکشوف) و بخشی از این دانسته‌ها عمومی و فراگیر می‌شد و به صورت یک نهاد و رفتار عمومی در می‌آمد و چهره‌ی یک آیین را پیدا می‌کرد (دین نهادی).

اصطلاحات دین

- ما در کاربردهای مختلف لفظ «دین» نیز می‌توانیم این مراتب را باز یابیم: هنگامی که از دین یگانه‌ی الهی سخن می‌گوییم و آن را اسلام می‌دانیم (ان الدین عندالله الاسلام)، یا عقاید ناصحیح را از ساحت دین، خارج می‌شماریم، به دین نفس الامری توجه داریم.

اصطلاحات دین

- وقتی می‌گوییم: دین حضرت ابراهیم علیه السلام توحیدی بود. در دین حضرت موسی علیه السلام احکام سختی وجود داشت. دین اسلام دین خاتم است، دین اسلام ناسخ ادیان گذشته است. در تمام این جملات مراد ما از دین، دین مرسل است.

اصطلاحات دین

- زمانی که دین اشخاص را مورد توجه قرار می‌دهیم و دین صدرالمتألهین را با دین مجلسی مقایسه می‌کنیم. به دین مکشوف آنها نظر داریم.

- و بالاخره وقتی با پدیده‌ی دین مسیحی در روزگار خود سروکار داریم و این دین را فاقد شریعت می‌دانیم، یا اناجیل اربعه را منبع دین مسیحی معرفی می‌کنیم، یا از دین یهود و آیین موجود آنها سخن می‌گوییم، به دین نهادی توجه داریم.

اصطلاحات دین

- بی توجهی به مراتب دین و کاربردهای لفظ آن، گاه کژتابی‌های غریبی را در تفهیم و تفهّم به دنبال دارد. از این رو، ما تلاش خواهیم کرد با بررسی دقیق ویژگی‌های هر یک از مراتب دین نفس الامری و دین مرسل به صورت جداگانه و تفکیک معانی مختلف دین در استعمالات گوناگون، مبانی کلامی «نظریه‌ی اندیشه مدوّن» را تبیین کنیم.